

УДК 340.115:[342.722:061.2](477)
DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2022.16.07>

Крайній П.І.
*асистент кафедри публічного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

МЕТОДОЛОГІЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДСЬКИХ РАД ТА ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Пошук необхідного методологічного інструментарію під час дослідження явищ в правовій науці завжди є складним та багатограним завданням. Особливо якщо об'єктом наукового дослідження являються правові утворення, які раніше не були відомі тій чи іншій галузі національного права. Громадські ради будучи новими суб'єктами адміністративного права вимагають пошуку адекватного та відповідного методологічного інструментарію який дозволить продемонструвати їх правову природу та відповідність тим змінам, які відбуваються в українському суспільстві в останні роки. Беручи до уваги те, що методологія вітчизняної юриспруденції теж зазнає кардинальних перетворень, що проявляється у спробах використання нових, раніше не застосовуваних методів наукового дослідження, варто дослідити громадські ради та їх адміністративно-правовий статус через призму цивілізаційного підходу як одного із передових методів наукового пізнання.

В той же час, особливості утворення та діяльності таких рад, їх права та обов'язки, а також, взаємодія з органами публічної влади при яких вони утворюються, слід проаналізувати через застосування діалогічної моделі управління. У зв'язку із тим, що громадські ради являються результатом еволюції українського суспільства, його поступального розвитку яке прагне реалізувати своє право на участь в управлінні державними справами та взаємодіяти з органами влади задля вирішення тих чи інших питань суспільного буття, їх дослідження необхідно здійснювати

за допомогою чітко визначеної методології. Саме використання цивілізаційного підходу дає змогу дослідити такі ради в їх динаміці та неповторності.

Ступінь наукової розробки. Досліджуючи наукові праці з даної проблематики слід наголосити на тому, що ті з них, які стосуються питань застосування методології вивчення громадських рад та їх адміністративно-правового статусу систематично не проводились що й обумовлює виникнення наукового інтересу до цієї проблематики. Однак, слід зазначити, що питання теоретичного обґрунтування доцільності застосування цивілізаційного підходу здійснювались як вітчизняними так й зарубіжними науковцями. До них слід віднести науковців як у сфері філософії, філософії права так й науці адміністративного права. Серед них варто відзначити праці В. Авер'янова, В. Библера, М. Бахтина, Г. Батищева, П. Пацурківського, Ю. Оборотова, М. Малахова, М. Мастерман, Т. Куна та інших. Описана вище проблематика потребує вивчення громадських рад через призму цивілізаційного підходу так як саме він допоможе виявити особливості їх правової природи, яка виражається у закріпленому на законодавчому рівні адміністративно-правовому статусі.

Мета статті передбачає дослідження адміністративно-правового статусу громадських рад із застосуванням цивілізаційного підходу та парадигми діалогічності як найоптимальніших інструментів наукового пізнання таких рад.

Виклад основного матеріалу. Громадські ради як різновиди консультативно-дорадчих органів в Україні є новим правовим феноме-

ном. Дослідження їх правової природи здійснюється в той час, коли відбувається якісна зміна поглядів щодо того яким чином держава може здійснювати виконання своїх функцій. Провідна роль в цьому процесі належить органам публічної влади, які впродовж останніх кількох років в нашій державі зазнають суттєвих змін. Останні обумовлені трансформацією українського суспільства, яке прагне вибудувати якісний та взаємний діалог з державою.

Внутрішнім механізмом який виступає в якості одного з основних каталізаторів самоорганізації суспільства є держава. Вона являється органічною системою яка через відповідні органи влади здійснює політичний вплив на самоорганізацію різноманітних інституцій громадянського суспільства. Це виражається у наданні тим чи іншим інститутам, суб'єктам адміністративного права відповідного правового вираження. Громадські ради завдяки такому впливу отримують зовнішнє вираження на рівні нормативно-правових актів та притаманного їм адміністративно-правового статусу. Вони є тими суб'єктами адміністративного права в яких знаходять своє відображення загальні та особливі риси громадянського суспільства, його потреби, які відображаються через інституції громадянського суспільства. Через це здійснюється необхідний процес правового регулювання діяльності таких рад. Такі ж характеристики враховуються в забезпеченні правового статусу громадських рад в зарубіжних країнах.

В той же час, такі ради поєднують в собі історико-культурні особливості, специфіку національної традиції у конкретній державі що безпосередньо впливає на формування подібних суб'єктів. В цьому контексті виникає необхідність пошуку та вироблення відповідних матриць адміністративно-правового регулювання функціонування й діяльності громадських рад як окремих суб'єктів адміністративного права загалом так і їх адміністративно-правового статусу зокрема. За своєю правовою природою такі ради є цивілізацій-

ним феноменом. Це в свою чергу обумовлює пошук відповідного наукового підходу для їх вивчення.

На нашу думку саме цивілізаційний підхід дозволяє врахувати нову методологічну ситуацію у вітчизняній правовій науці, доктрині адміністративного права під час вивчення адміністративно-правового статусу громадських рад в Україні. Слід погодитись з думкою П.С. Пацурківського вказує на те що «Нинішня методологія юриспруденції і в пострадянських країнах представлена досить обширним спектром підходів до пізнання і застосування права: природно-правовою, позитивістською, філософсько-правовою доктринами, природно-позитивним, інтегративним, комунікативним і тому подібним праворозумінням. Одним з найбільш очевидних та суттєвих недоліків їх практичного застосування у даний період, на нашу думку, є відрив якогось одного підходу із всієї сукупності підходів до правопізнання та наступна його гіперболізація і навіть абсолютизація. Це вчорашній день у методологічному вимірі» [1, с. 95]. Вказане свідчить про доцільність застосування цивілізаційного підходу у вивченні адміністративно-правового статусу громадських рад, оскільки за його допомогою можна здійснити якісне теоретичне дослідження таких рад.

Центральною складовою цивілізаційного підходу є методологічний плюралізм, який з однієї сторони сприяє досліднику у формулюванні особистого бачення проблеми яка ним досліджується, а з іншої – зобов'язує його внести власний доробок у пізнання тієї чи іншої проблематики. Серед іншого, він повинен внести свій доробок до сфери застосовуваних ним методів пізнання.

Ю. М. Оборотов стверджує що «зміни у праві й державі також по в'язані з кризою і руйнуванням традиційних цінностей права і держави, широким використанням інновацій у теорії та практиці правового та державного життя. Невипадково інноваційність стає важливим компонентом існування сучасної юри-

спруденції... Серед найбільш характерних для сучасних розробок можуть бути названі такі підходи, як антропологічний, аксіологічний, цивілізаційний, синергетичний і герменевтичний. По суті, кожен із названих підходів визначає стратегію дослідних пошуків у взаємозв'язку юриспруденції з правом і державою» [2, с. 37-38]. Тобто, в переліку сучасних підходів наукового пізнання відповідних категорій у праві та державі є цивілізаційний підхід, який варто використовувати для дослідження тих суб'єктів у праві, які відображають особливості змін які відбуваються в суспільстві.

Слід зауважити що він є протилежним до підходу формаційного, який сьогодні в силу певної сформованої традиції застосовується науковцями у вітчизняному правознавстві. Обидва ці підходи мають власні сфери застосування. Вони мають як позитивні так й негативні риси, а також, власні сфери застосування та переваги. Якщо вести мову про дослідження закономірностей тих чи інших феноменів правової дійсності в широкому контексті підходящим є формаційний підхід. На противагу йому, цивілізаційний підхід дозволяє всебічно та глибоко здійснювати пізнання виокремлених феноменів у їх динаміці, неповторності. Цьому критерію відповідає адміністративно-правовий статус громадських рад. У вітчизняній правовій науці такий підхід неодноразово успішно застосовувався як антропосоціокультурний підхід, що дало можливість дослідникам, які його застосували суттєво оновити та приростити наукові знання саме на доктринальному рівні.

Цивілізаційний підхід має ряд особливостей, які характеризують його як універсальну систему своєрідних пізнавальних інструментів. Їх цінність проявляється в тому що по-перше відбувається інтеграція трьох важливих вимірів правової дійсності – людиноцентристський, соціологічний та позитивістський. По-друге, його виняткова цінність полягає в тому, що він не суперечить іншим підходам, але й толерантніший по відно-

шенню до них. По-третє, в межах відокремленої якісними маркерами цивілізаційної дійсності за його допомогою можливо здійснити поєднання найрізноманітніші за своїм змістом, глибиною пізнання відповідні методологічні процедури. Все вищевикладене, на нашу думку, покриває потребу у реальному збільшенні наукових знань стосовно предмета, який досліджується.

Людиноцентризм як окремих вимір у цивілізаційному підході ґрунтовно описувався в тому числі представниками адміністративної науки. Так, В. Б. Авер'янов був одним з ініціаторів відповідної наукової дискусії з даного питання. Він вказував про те, що стан справ в українському суспільстві відображає «... загальну тенденцію сучасного розвитку державно-правової науки та практики, відповідно до якої сьогодні відбувається своєрідний «людиноцентристський поворот» вітчизняного праводержавознавства» [3, с. 87]. Саме громадські ради яскраво демонструють відповідну динаміку змін, які відбуваються у відносинах між суспільством та державою. У них остання виконує роль в першу чергу інституції, яка обслуговує громадян, допомагає їм і, водночас, уважно прислухається до конкретних пропозицій, які виникають після відповідних обговорень представниками таких рад.

Оскільки, громадські ради як новий суб'єкт адміністративного права на доктринальному рівні системно не досліджувались, виникає необхідність у вивченні їх адміністративно-правового статусу. Вдала реалізація цивілізаційного підходу до вивчення феномену таких рад, їх адміністративно-правового статусу буде неможливою без застосування підходящої парадигми пізнання. Через те, що для вітчизняної науки адміністративного права такий пізнавальний інструмент є дещо новим, необхідно розкрити його сутність.

В широке використання концепцію «парадигма наукового пізнання», його визначення було введено американським філософом Томасом Самюелем Куном. Його праця «Структура наукових революцій» [4] здійснила переворот

у науковому пізнанні. Не дивлячись на те, що вихід цієї праці супроводжувався гострими й тривалими науковими дискусіями, на сьогоднішній день вона стала для переважної більшості вчених загальноновизнаним інструментом наукового пізнання в усьому світі.

На думку М. Мастерман тривалість та гострота дискусій з приводу поняття та концепції «парадигма» обумовлювались в тому числі вживанням автором даної категорії у більше ніж двадцяти значеннях. До прикладу, ця категорія розумілась як узагальнення визнаних усіма наукових досягнень; як модель постановки та вирішення пізнавальних проблем науковою спільнотою; як загальні стандарти та правила наукової діяльності тощо [5]. В подальшому, Т. Кун зробив спробу дещо конкретизувати в якому саме значенні він вживає термін «парадигма», що знайшло своє відображення у «Доповненні 1969 року» [6]. Хоча це доповнення не усунуло всіх протиріч у значеннях, які його автор вживав у відповідній праці, його опонентка М. Мастерман вказувала що можна все таки виділити як найважливіші три тлумачення вказаного вище терміну «парадигма»: методологічна парадигма у розумінні її як певної концептуальної онтологічної моделі реальності; соціологічна парадигма як суперечність певних наукових досягнень у конкретній галузі наукового знання; конструктивна парадигма у розумінні її як якісно виокремленого методологічного інструменту, з допомогою якого і вирішуються певними науковими товариствами наукові проблеми [5, с. 63]. Ми вживатимемо концепт «парадигма» у значенні яке описує його як конструктивну парадигму в якості методологічного інструменту пізнання.

Не дивлячись на те, що обрання одного з кількох тлумачень вказаного вище концепту конкретизує напрямок дослідження громадських рад та їх адміністративно-правового статусу, слід погодитись із твердженням, що навіть конструктивні парадигми принципово розрізняються між собою. Це обумовлюється сферою знань в яких такий інструмент

пізнання буде застосовано. В даній ситуації зробити конкретний вибір можливо за допомогою розрізнення предмета відповідної науки, який разом із метою пізнання обумовлює його методологічній інструментарій. Оскільки громадські ради як правовий феномен загалом та окремих суб'єкт адміністративного права зокрема мають антропосоціокультурну природу, найбільше доречною для їх дослідження є парадигма діалогічності.

Діалогічна парадигма пізнання була розкрита та сформульована плеядою філософів ХХ століття, серед яких можна виділити М. Бахтіна, М. Бубера, Е. Левінаса, П. Рікера, Ф. Розенцвейга тощо. Кожен із них мав власний погляд, а відтак, по-різному визначав сутність діалогу, науковий шлях його пізнання. В той же час, кожен з дослідників виокремлював якостями ключові чи системоутворюючі різні аспекти проблеми. Однак, спільним знаменником, який об'єднує їх праці в даній сфері було те, що вони відступились від принципу тотальності, односторонньої ієрархічності, поза як останні заперечують людиноцентризм як принцип. У зв'язку із цим тільки в пост-тоталітарному суспільстві в гуманітарному пізнанні з'являється можливість для застосування парадигми діалогічності.

Парадигма діалогічності вимагає серед всього іншого переосмислення основ наукового пізнання, які були та залишаються притаманні парадигмі монологічності, яка продовжує домінувати у правопізнанні. Ми погоджуємось з думкою Л. Удовики, яка наголошує на необхідності врахування відповідних змін, які відбуваються в суспільстві та впливають на зміну правової системи. «Суспільству необхідна самоактуалізована, креативно, інтелектуально розвинена особистість, яка володіє інформаційно-комунікативною культурою, соціальним інтересом і активністю творення й самотворення. Іншого шляху ефективного вирішення проблем модернізації правової системи в умовах глобалізації немає. Оптимізація правової системи в умовах глобалізації, її антропологічний вимір, гуманістична спрямо-

ваність на людину, на її гнучкий раціоналізм, соціальну адаптацію й самореалізацію навіть в екстремальних умовах глобалізаційного світу набувають усе більшої теоретичної актуальності та практичної значимості» - зазначає акторка [7, с. 26].

З-поміж інших моделей діалогічного дослідження, нами обрано саме діалогічну модель управління розроблену О. Ахієзером. Вона спрямована саме на вирішення складних соціальних проблем, на подолання антиномії між владою і народом на основі відповідних організаційно-правових форм і відношень, які переслідують мету якщо не повного подолання, то хоча б обмеження монополізації управління [8, с. 83-85]. Оскільки громадські ради є насправді соціально-правовою матрицею, у межах та на платформі якої і відбувається «діалог», «комунікація» та «спілкування» громадянського суспільства з державою в особі її відповідних органів, здійснюється постійний обмін розумінням найважливіших цінностей і потреб вищезначених суб'єктів. Між явищами «комунікації», «діалогу» та «спілкування» не протягається нездоланий бар'єр, їх смислові матриці до певної міри навіть накладаються та доповнюються одна іншою. Тим не менше вони змістовно не зводяться одна до іншої.

Центральне місце в діяльності громадських рад відіграє постійний діалог, спілкування між громадянами, які є представниками інституцій громадянського суспільства. Вони спрямовують результати своєї діяльності для посилення тих чи інших позицій які необхідно донести органам публічної влади задля того, аби останні знайшли їх переконливими та погодились на їх врахування у актах, які ними видаються відповідно до адміністративного законодавства. Тобто, має місце реалізація комунікації за допомогою створення діалогу, де з однієї сторони беруть участь представники суспільства, з іншого – посадові особи органів публічної влади, до компетенції яких відносяться повноваження у сфері прийняття конкретних рішень з тих чи інших питань.

Як зазначається у спеціальності літературі, «у понятті «спілкування» увага акцентується передусім на Бутті іншими і заради інших як на внутрішній інерції людини. Буття з іншими, - продовжує Л. В. Озадовська, - потребує від людини не просто сповідування тих чи інших духовних заповідей, а й дотримання їх у своїх повсякчасних вчинках» [9, с. 5]. В цьому й виражається правова природа громадських рад. Якщо в їх діяльності відбувається додержання такого правила, значить має місце прояв конструктивізму та привнесення справжньої діалогічності у діяльність відповідних державних інституцій, конкретних органах публічної влади. Такий процес відбувається лише в тому випадку, коли їх адміністративно-правовий статус буде конкретно визначеним.

М. Бахтін надає вищезазначеному методологічне обґрунтування, зауважуючи при цьому, що «жодне теоретичне положення не може безпосередньо обґрунтувати вчинок, навіть вчинок-думку... Потрібно ще дещо, що впливає з мене», - пише він [10]. Адже будь-який суб'єкт, продовжує він, може імпліцитно поділяти той чи інший підхід до вирішення певної проблеми, однак при цьому не вчинивши нічого реального для його матеріалізації [11, с. 13-51].

Використання діалогічної моделі управління дозволяє зробити акцент не тільки на тому, яким чином відбувається діалог між членами громадської ради через передбачені на рівні нормативно-правових актів їх права та обов'язки, порядок створення та припинення діяльності що включаються до елементів їх адміністративно-правового статусу. В даному випадку стає можливим й те до чого може призвести такий діалог, у який спосіб він можливий, які він має закономірності. Тобто, матиме місце вираження зовнішньої форми діяльності таких рад шляхом розроблення відповідних проєктів нормативно-правових чи адміністративних актів, здійснення моніторингу діяльності органу влади, одержання відповіді на письмові запити тощо.

Як зазначає Г.С. Батіщев, тільки вихід за межі власного «Я» як буття у простір Буття як інтерсуб'єктивності виводить такого суб'єкта із явища спілкування його як задоволення суто побутової потреби, необхідно і для задоволення його утилітарних запитів, на рівень справді буттєвого спілкування як співбуття з Іншим у певній спільноті [11, с. 13-51], коли, як резюмує В. Малахов, «бути означає спілкуватися» [12, с. 603-604]. Тобто, через призму діалогічної парадигми розкривається вся багатогранність та унікальність громадських рад та їх адміністративно-правового статусу. Вона полягає у досягненні кожним окремим членом такої ради виходу за межі власного спілкування та задоволення суб'єктивних потреб у спілкуванні на рівень співпраці із собі подібними представниками суспільства. В той же час, така група осіб через співбуття з Іншим може продукувати якісні, об'єктивні та реальні варіанти вирішення тієї чи іншої проблеми та має змогу донести їх до представників органів публічної влади. Останні ж можуть отримати відповідну фахову підтримку від представників інституцій громадянського суспільства, які розуміються на конкретній проблемі.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо сказати що цивілізаційний підхід

дає змогу з різних точок зору дослідити громадські ради, їх адміністративно-правовий статус та особливості організаційно-правового здійснення ними своєї діяльності в їх динаміці. Він включає в себе три ключових виміри правової дійсності – людиноцентристський вимір, соціологічний вимір та позитивістський вимір. Його застосування підтверджує те, що створення громадських рад обумовлюється змінами у суспільних процесах через виокремлення окремих груп ініціативних громадян, які формують інституції громадянського суспільства з яких, в свою чергу, формуються такі ради. Держава на нормативному рівні встановила окрему процедуру створення громадських рад, окреслила їх адміністративно-правовий статус та визначила напрямки їх діяльності, які знайшли своє відображення у відповідних функціях які вони виконують.

Водночас, парадигма діалогічності є тією пізнавальною матрицею, яка уможливорює всебічний та глибокий аналіз концепту адміністративно-правового статусу громадських рад як своєрідного явища суспільно значимого спілкування. Саме тому, громадські ради як суб'єкт адміністративного права, їх адміністративно-правовий статус є явищами що мають антропосоціокультурну природу.

Анотація

В умовах активного розвитку науки адміністративного права, появи нових суб'єктів, які дають змогу різним інститутам громадянського суспільства активно брати участь у діяльності органів державної влади щодо спільного вирішення нагальних питань життя, виникає велика потреба у наукових дослідженнях у цій галузі. Як окремі суб'єкти адміністративного права громадські ради донедавна відігравали роль формальних учасників діалогу держави та суспільства. З їх допомогою влада лише формально забезпечувала реалізацію прав громадян на участь в управлінні державними справами. Проте сьогодні активне створення рад відбувається на тлі прийняття відповідних нормативно-правових актів, але останні не завжди повністю відображають весь потенціал громадських рад. Це, у свою чергу, потребує пошуку суттєвих шляхів проведення теоретичного дослідження їх правового статусу. Ключовим у цьому науковому процесі дослідження є вибір відповідної методології.

Центральним структурним елементом цивілізованого підходу є його методологічний плюралізм. Це дало можливість вивчення подібних рад завдяки багатьом притаманним цьому науковому підходу особливостям. Оскільки він інтегрує три суттєві виміри правової реальності, громадські ради найкраще досліджувати за допомогою цього методу, оскільки вони є чітким

виразом людиноцентричності, закріпленої в Основному законі; вони створюються виключно з ініціативи інститутів громадянського суспільства. Їх діяльність забезпечують відповідні нормативно-правові акти.

Застосування парадигми діалогічного управління наочно демонструє можливість пошуку оптимальних шляхів вирішення проблеми через обмін думками у формі діалогу між членами громадської ради та представниками органів влади, в яких вони створені. Це оптимізує процес прийняття рішень та додає необхідний конструктивізм, привносячи чесний діалог у діяльність відповідних державних інституцій та конкретних органів державної влади.

Ключові слова: громадські ради, цивілізований підхід, парадигма, діалогова модель управління, людиноцентризм.

Krainii P.I. Methodology of research of public councils and their administrative and legal status in Ukraine

Summary. In the conditions of active development of the science of administrative law, the emergence of new subjects, which enable different institutions of civil society to actively participate in the activity of public authorities for joint solution of urgent issues of life, there is a great need for their scientific research in this field. As separate subjects of administrative law, the public councils, until recently, have played the role of formal participants in the dialogue between the state and society. With their help, the authorities only formally ensured the realisation of the rights of citizens to participate in the management of state affairs. However, today the active creation of councils takes place in the background of adopting the relevant normative-legal acts. But the latter do not always entirely reflect the full potential of public councils. This, in turn, requires finding substantial ways to carry out a theoretical study of their legal status. The key in this scientific research process is to choose the appropriate methodology.

The central structural element of the civilised approach is its methodological pluralism. This made it possible to study such councils due to many inherent features of this scientific approach. As it integrates three essential dimensions of legal reality, human-centred, sociological, and positivist public councils can best be explored using this method, as they are a clear expression of human-centeredness enshrined in the Basic Law; they are created solely on the initiative of civil society institutions. The relevant regulatory and legal acts provide their activities.

The application of the paradigm of dialogical management clearly demonstrates the possibility of finding optimal ways to solve a problem by exchanging views in the form of a dialogue between members of the public council and representatives of the authorities in which they are created. This optimises the decision-making process and adds the necessary constructivism, bringing honest dialogue to the activities of relevant state institutions and specific public authorities.

Key words: public councils, a civilised approach, a paradigm, the dialogue model of management, human centrism.

Список використаних джерел:

1. Пацурківський П. С. Системоутворюючий критеріальний ряд у фінансовому праві: необхідність зміни парадигмальних підходів // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. Том III. – № 1-2. – Київ – Чернівці: Рута, 2005. – С. 95-104.
2. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю. Оборотов // *Право України*. – 2014. – №1. – С. 33 – 39.
3. Авер'янов В.Б. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. Держава та регіони. Серія «Право». 2010 . Вип. 2. С. 87–92.

4. Кун Т. Структура научных революций. Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 605 с.
5. Masterman M. The Nature of a Paradigm // Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge. 1970. P. 59-89.
6. Кун Томас. Структура наукових революцій. — К.: Port-Royal, 2001. — С. 186-223.
7. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія / Л.Г. Удовика. – Х.: Право, 2011. – 552 с.
8. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры. М., 1991. С. 83-85.
9. Озадовська Л.В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: монографія. К.: ПАРА-ПАН. 2007. С.5.
10. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С.612.
11. Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения. Гносеологические и мировоззренческие проблемы. М., 1987. С.13-51.
12. Малахов В. Спілкування // Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. С.603-604.